

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 5-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 12-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 14-sentabr 2026-yil

MADANIY PLYURALIZM SHAROITIDA AXLOQIY RELYATIVIZMNING NORMATIV CHEGARALARI: BAG‘RIKENGLIK VA INSON QADR-QIMMATI DIALEKTIKASI

QORABOYEVA MOXIDIL SHUKURJON QIZI
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Orcid ID: 0009-0002-9696-8333

Annotatsiya. Maqolada madaniy plyuralizm sharoitida axloqiy relyativizm chegaralari tahlil qilinadi. Maqsad bag‘rikenglik va inson qadr-qimmatining dialektik munosabatini asoslash. Qiyosiy, germenevtik va normativ-argumentativ tahlil usullaridan foydalanildi. Qadr-qimmat, erkin ishtirok va mutanosib aralashuvga tayangan model taklif etildi. Nazariy natijalarning ta’lim va jamoaviy muloqotga tatbiqi shartli misollarda ochildi.

Kalit so‘zlar: madaniy plyuralizm; axloqiy relyativizm; bag‘rikenglik; inson qadr-qimmati; normativ chegara; tan olish; erkin rozilik; mutanosiblik; dialektika.

Аннотация. В статье анализируются границы морального релятивизма при культурном плюрализме. Цель обосновать диалектику толерантности и человеческого достоинства. Применены сравнительный, герменевтический и нормативно-аргументативный методы. Модель основана на достоинстве, свободном участии и соразмерности вмешательства. Применение к образованию и общественному диалогу показано на условных примерах.

Ключевые слова: культурный плюрализм; моральный релятивизм; толерантность; человеческое достоинство; нормативная граница; признание; добровольное согласие; соразмерность; диалектика.

Abstract. The article examines the limits of moral relativism under cultural pluralism. It aims to substantiate the dialectical relation between tolerance and human dignity. Comparative, hermeneutic, and normative-argumentative methods are employed.

A model based on dignity, voluntary participation, and proportionate intervention is proposed. Its application to education and public dialogue is explored through hypothetical examples.

Keywords: cultural pluralism; moral relativism; tolerance; human dignity; normative limits; recognition; voluntary consent; proportionality; dialectics.

KIRISH

Madaniy farqni anglash bilan uni axloqan oqlash o‘rtasidagi tafovut bag‘rikenglik falsafasining muhim muammosidir. Bir jamiyatda odatiy deb qabul qilingan talab boshqa muhitda bahsli bo‘lishi mumkin; biroq bu farq barcha amaliyotlarning teng darajada asoslanganligini mantiqan keltirib chiqarmaydi. Ayni paytda inson qadr-qimmatini himoya qilishni barcha madaniyatlar uchun yagona turmush tarzini majburiy belgilash bilan tenglashtirish ham izchil emas. Maqolaning markaziy muammosi shu ikki reduksiyadan saqlanib, farqlilikni himoya qiladigan, ammo tazyiqni oqlamaydigan normativ chegarani asoslashdan iborat.

UNESCOning Bag‘rikenglik tamoyillari deklaratsiyasida bag‘rikenglik befarqlik yoki shunchaki yon berish sifatida emas, boshqalarning huquq va erkinliklarini tan olishga asoslangan faol munosabat sifatida talqin qilinadi. Hujjat ijtimoiy adolatsizlikka ko‘nikishni bag‘rikenglik talabi deb hisoblamaydi [1, 1.2–1.4-bandlar]. Madaniy xilma-xillik umumjahon deklaratsiyasining 4-moddasi esa madaniy farqni inson huquqlarini buzish yoki ularning qamrovini cheklash uchun asos qilib bo‘lmasligini belgilaydi [2, 4-modda]. Mazkur normativ pozitsiyalardan tadqiqot savoli kelib chiqadi: aralashmaslik talabi qachon boshqaning erkinligini himoya qiladi, qachon esa uning huquqsizligini davom ettiradi?

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning qonun oldida tengligi, inson sha’ni va qadr-qimmatining daxlsizligi, fikrlash hamda vijdon erkinligi belgilangan [3, 19-, 26-, 33-, 35-moddalar]. Bu qoidalar madaniy amaliyotlarni baholashning mahalliy normativ-huquqiy tayanchini beradi. Biroq huquqiy qoida bilan axloqiy asoslashning vazifasi aynan bir xil emas: birinchisi tan olingan huquq va majburiyatni ifodalaydi, ikkinchisi esa qoida nima uchun asosli ekanini hamda ziddiyatli vaziyatda qanday talqin

qilinishini tekshiradi. Ushbu maqola ularni o‘zaro bog‘laydi, lekin biri bilan ikkinchisini almashtirmaydi.

Guruh manfaatlari va shaxs erkinligi munosabatini W. Kymlicka tashqi himoyalar hamda guruh ichidagi cheklovlarni farqlash orqali yoritadi: ozchilikni ko‘pchilik bosimidan himoya qilish guruh a’zolarini ichki bo‘ysunishga majburlash bilan bir narsa emas [8, 34–48-b.]. S.M.Okin madaniyatni himoya qilish talabida guruh ichidagi, xususan, ayollar mavqeyiga oid tengsizliklar e’tibordan chetda qolishi mumkinligini ta’kidlaydi [9]. B. Parekh esa bunday tanqid madaniy murakkablik va ayollarning o‘z talqinlarini inkor qiluvchi paternalizmga aylanmasligi zarurligini ko‘rsatadi [10]. Yaqin yillardagi empirik adabiyotlar muammoning ijtimoiy-psixologik tomonini ham aniqlashtiradi. D. Moss va hammualliflar relyativistik hamda obyektivistik pozitsiyalarning boshqalar tomonidan qanday baholanishini o‘rgangan [11]. L. Adelman, M. Verkuyten va K. Yogeeswaran esa bag‘rikeng munosabatni boshdan kechirishning ma’nosi oldingi qabul qilish yoki rad etish tajribasiga bog‘liqligini tekshirgan [12]. Ushbu ishlar normativ hukmning o‘rnini bosmaydi, biroq bag‘rikeng ko‘rinish, bag‘rikeng munosabat va teng maqomni tan olishni alohida tahlil qilishga undaydi.

Tadqiqotning maqsadi madaniy plyuralizm sharoitida bag‘rikenglikni inson qadr-qimmati bilan muvofiqlashtiruvchi normativ chegaralarni asoslashdir. Tadqiqot obyekti, madaniy farqlilik sharoitidagi axloqiy munosabatlar; predmeti, farqli e’tiqod va amaliyotlarni tan olish hamda cheklashni oqlovchi asoslar. Maqolaning konseptual hissasi mavjud nazariyalarni takrorlashdan ko‘ra, ikki tomonlama chegaralashni uch bosqichli baholash tartibiga birlashtirishdan iborat: shaxsni madaniyat nomidan tazyiqdan, madaniy farqni esa qadr-qimmat nomidan asossiz birxillashtirishdan himoya qilish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-konseptual yo‘nalishda bajarildi. Manbalar korpusiga normativ falsafaga oid birlamchi asarlar va mualliflarning bahs matnlari, O‘zbekiston Konstitutsiyasi, UNESCO deklaratsiyalari, BMT Inson huquqlari qo‘mitasining talqini hamda 2025-yil jurnal sonlarida chop etilgan ikki empirik tadqiqot kiritildi. Tanlov mezonlari manbaning tekshirilishi mumkinligi, asosiy savolga bevosita aloqadorligi va

qarama-qarshi argumentlarni qamrab olishidan iborat bo‘ldi. Barcha tegishli adabiyotlarni qamrab olish maqsadi qo‘yilmagani uchun bu ish tizimli adabiyotlar sharhi yoki meta-tahlil emas.

Tushunchaviy tahlil madaniy plyuralizm, tavsifiy xilma-xillik, metaetik relyativizm, normativ bag‘rikenglik va inson qadr-qimmatining mazmunini farqlash uchun qo‘llanildi. Tarixiy-qiyosiy usul turli nazariyalarning aynan qaysi muammoni hal qilishga yo‘nalganini aniqlashga xizmat qildi. Germenevtik usul esa klassik va mahalliy manbalarni o‘z kontekstida talqin etishni, zamonaviy ma’nolarni ularga dalilsiz ko‘chirmaslikni ta’minlashga qaratildi. Manba talqini muallif pozitsiyasi bilan maqolada taklif etilayotgan rekonstruksiyani farqlash asosida olib borildi.

Shaxslarning teng axloqiy maqomi tadqiqotning ochiq bayon qilingan normativ boshlang‘ich sharti sifatida qabul qilindi; u respondentlar javobidan chiqarilgan statistik xulosa emas. Mustaqil so‘rov, intervyu yoki eksperiment o‘tkazilmadi. Nashr qilingan tadqiqotlarning natijalari ularning tanlanma va dizayn chegaralarida talqin qilindi. Maqoladagi uch bosqichli model nazariy taklif, amaliy vaziyatlar esa fikriy sinov bo‘lib, ularning samaradorligi empirik isbotlangan, degan da’vo ilgari surilmaydi.

NATIJALAR

Tushunchaviy rekonstruksiya to‘rtta darajani farqlash zarurligini ko‘rsatdi. Tavsifiy xilma-xillik odamlar yoki jamoalarning axloqiy qarashlari farqlanishini bildiradi. Metodologik kontekstualizm amaliyotni baholashdan avval uning ichki ma’nosi va sharoitini tushunishni talab qiladi. Metaetik relyativizm axloqiy hukmlarning haqiqiyligi yoki asoslanganligini muayyan me’yoriy doira bilan bog‘laydi. Normativ bag‘rikenglik esa qanday e’tiqod yoki xatti-harakatga aralashmaslik lozimligi haqidagi talabdir. Ushbu ishda bu darajalar bir-biriga o‘z-o‘zidan o‘tmaydigan analitik pozitsiyalar sifatida ajratiladi.

Cheksiz bag‘rikenglikni “hech qanday umumiy axloqiy talab yo‘q” degan qat’iy tezisdan chiqarish ham muammolidir. Agar bag‘rikeng bo‘lish hammaga majburiy deyilsa, umumiy talab qayta kiritiladi; agar u faqat mahalliy odat deb olinsa, boshqalardan bag‘rikenglikni talab qilish uchun yana asos kerak bo‘ladi. Bu e’tiroz relyativizmning

barcha shakllarini rad etmaydi. Xususan, Wong himoya qiladigan ko‘plik oddiy me’yorsizlik emas [4]. Tanqid nishoni madaniy farqdan cheklanmagan ruxsat chiqarish yoki guruh an’anasini har qanday e’tirozdan ustun qo‘yishdir.

Forst bag‘rikenglik tarkibida ma’qullamaslik, qabul qilishga asos va rad etish chegarasini farqlaydi; teng hurmatni shunchaki hukmron tomonning ruxsatidan ajratadi [5, 314–317-b.]. Shu farqlashdan kelib chiqib, maqolada bag‘rikenglik boshqasining fikriga qo‘shilmagan holda uning teng maqomiga muvofiq munosabatda bo‘lish sifatida talqin qilinadi. “Sizga yashashga ruxsat beramiz” mazmunidagi munosabat bilan “sizning bu huquqingiz bizning ma’qullashimizga bog‘liq emas” mazmunidagi munosabat bir xil emas. Ikkinchi holatda huquq hukmron tomonning marhamatidan chiqarib olinadi.

Qadr-qimmat bag‘rikenglikni ikki yo‘nalishda asoslaydi. Bir tomondan, inson o‘z e’tiqodi va hayot tarzini tanlashga haqli subyekt sifatida tan olingani uchun farqqa aralashmaslikning boshlang‘ich asosi paydo bo‘ladi. Boshqa tomondan, shu insonning tanlash va e’tiroz bildirish imkoniyati amaliyotning o‘zi tomonidan yo‘q qilinsa, aralashmaslikni mutlaqlashtirish o‘z asosiga zid keladi. Demak, normativ chegara bag‘rikenglikka tashqaridan qo‘shilgan tasodifiy to‘siq emas, uni oqlovchi teng maqom talabining davomidir.

Ikki tomonlama normativ chegara va uch bosqichli tekshiruv. Tahlil asosida “ikki tomonlama normativ chegara” yondashuvi taklif etiladi. Uning birinchi yo‘nalishi madaniy daxlsizlik da’vosini cheklaydi: urf yoki an’ana shaxsni kamsitish, majburlash va huquqdan mahrum etishni o‘z-o‘zidan oqlamaydi. Ikkinchi yo‘nalishi esa himoya qiluvchi aralashuvni cheklaydi: zarar haqidagi dalilsiz taxmin, ko‘pchilikning didi yoki begona odatdan noqulaylanish madaniy farqni bostirish uchun yetarli emas. Bu yondashuv UNESCOdagi huquq va xilma-xillik aloqasini hamda Milldagi majburlov chegarasi muammosini birgalikda konkretlashtirishga qaratilgan [1, 1.2–1.4-bandlar; 2, 4–5-moddalar; 7, I, IV boblar].

1-jadval. Madaniy amaliyotni ikki tomonlama chegaralashning uch bosqichli modeli

Bosqich	Asosiy tekshiruv savoli	Zarur ma’lumot	Qarorga qo‘yiladigan talab
I. Qadr-qimmatga ta’sir	Amaliyot shaxsning teng maqomi, daxlsizligi yoki huquqqa kirishiga qanday ta’sir qiladi?	Konkret talab, ta’sir ko‘radigan tomonlar, zarar yoki chetlatishga oid tekshiriladigan dalil.	Madaniy nom emas, konkret oqibat baholanadi; ma’qullamaslik huquq buzilishiga tenglashtirilmaydi.
II. Erkin ishtirok	Amaliyotni qo‘llab-quvvatlash, rad etish yoki o‘zgartirish haqida tazyiqsiz gapirish mumkinmi?	A’zolarning turli fikrlari, rozilik sharoiti, muqobil axborot va rad etish oqibatlari.	Yetakchi fikri umumiy rozilik deb olinmaydi; shaxsning o‘z izohi ham dalilsiz bekor qilinmaydi.
III. Mutanosib aralashuv	Chora asosli, vakolat doirasida va maqsad uchun zarur darajada cheklanganmi?	Vakolat, maqsad, kamroq cheklovchi muqobillar, kutiladigan oqibat va shikoyat tartibi.	Tazyiq bartaraf etiladi, butun madaniyat jazolanmaydi; qarorni qayta ko‘rish yo‘li saqlanadi.

Birinchi bosqichda qadr-qimmatga ta’sir aniqlanadi: konkret amaliyot kimni qanday majburiyatga bog‘laydi, unga qarshilik ko‘rsatgan shaxs nimalardan mahrum bo‘ladi va zarar haqidagi da’vo nimaga asoslanadi? Baholash amaliyotning nomidan emas, uning shaxslar mavqeyiga ta’siridan boshlanadi. Har qanday norozilik huquq buzilishi bilan tenglashtirilmaydi; ayni paytda jismoniy jarohatning yo‘qligi majburlash yoki institutsional chetlatish yo‘qligini isbotlamaydi. Dalillar yetishmaganda aniq qaror uchun qanday ma’lumot zarurligi ko‘rsatiladi.

Ikkinchi bosqichda erkin ishtirok va rozilik sharoiti tekshiriladi. Faqat jamoa yetakchisining roziligi barcha a’zolar nomidan gapirishga yetarli emas. A’zolar amaliyotni qo‘llab-quvvatlash, undan voz kechish yoki uni o‘zgartirish haqida xavfsiz gapira olishi lozim. Jim turish rozilik deb olinmaydi, ammo tashqi baholovchining taxmini ham shaxsning o‘z izohini avtomatik ravishda bekor qilmaydi. Bolalar va bevosita ishtirok etishda ko‘makka muhtoj insonlarning manfaatlari mos vakillik hamda ularning imkoniyatlariga muvofiq fikrini eshitish orqali hisobga olinishi taklif etiladi.

Uchinchi bosqichda aralashuvning asoslari va chegaralari tekshiriladi. Himoya

qilinayotgan manfaat, choraning kutilayotgan ta’siri, kamroq cheklovchi muqobillar va shikoyat imkoniyati ochiq ko‘rsatilishi kerak. Muayyan qoidabuzarlik butun jamoaning madaniy mavjudligini taqiqlashga asos bo‘lmasligi lozim. Davlatning huquqiy aralashuvi to‘g‘risida gap ketganda qonuniy vakolat va amaldagi protsedura alohida tekshiriladi; taklif etilayotgan falsafiy model o‘z-o‘zicha jazo yoki taqiq qo‘llash vakolatini bermaydi. Konstitutsiyaning 20-moddasidagi mutanosiblik talabi bu farqlashning mahalliy huquqiy tayanchidir [3, 20-modda].

Mazkur birlashtirishning metodologik afzalligi shundaki, baholovchi faqat “nima uchun toqat qilmaslik kerak?” degan savolga emas, “nega aynan shu tarzda aralashish asosli?” degan savolga ham javob berishi talab qilinadi. Oqlash majburiyati faqat madaniy ozchilikka yuklanmaydi: umumiy qoida o‘rnatuvchi institut va ko‘pchilik ham o‘z talabini asoslaydi. Demak, teng maqom faqat himoyalanadigan mazmun emas, himoya chorasi tanlanadigan tartibning ham mezoniga aylanadi.

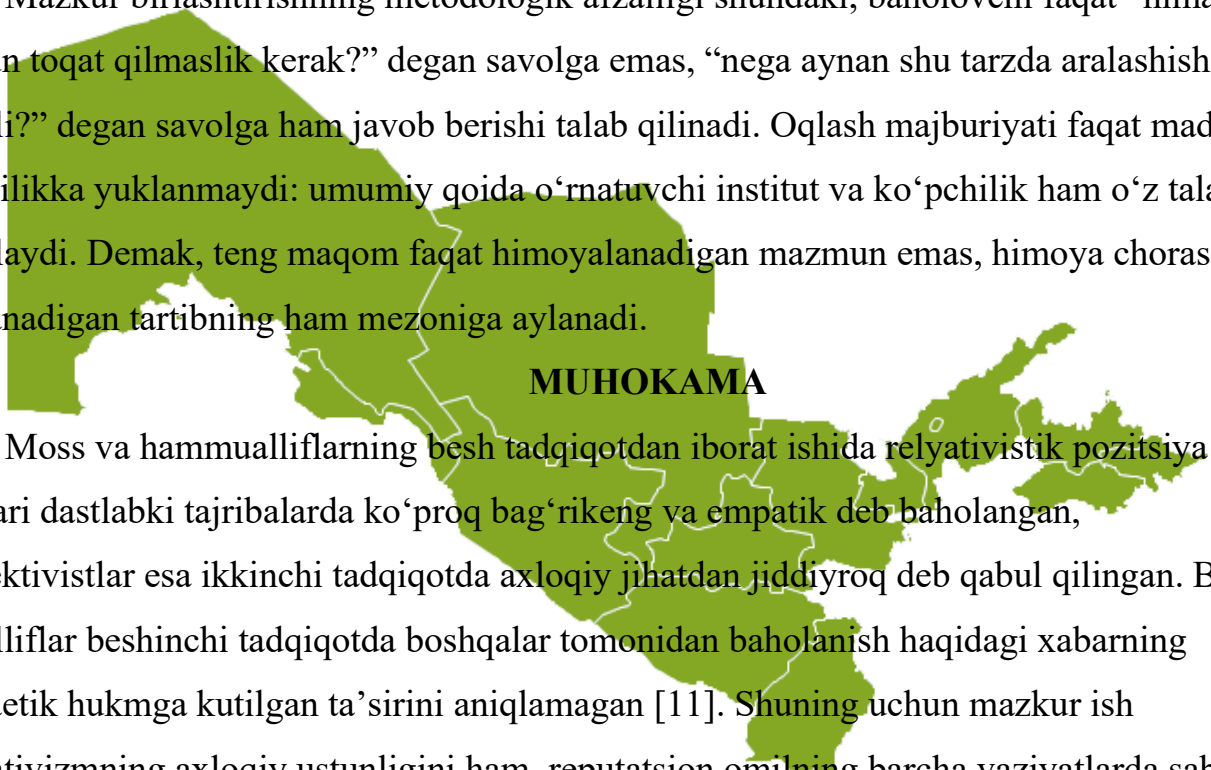

MUHOKAMA

Moss va hammualliflarning besh tadqiqotdan iborat ishida relyativistik pozitsiya egalari dastlabki tajribalarda ko‘proq bag‘rikeng va empatik deb baholangan, obyektivistlar esa ikkinchi tadqiqotda axloqiy jihatdan jiddiyroq deb qabul qilingan. Biroq mualliflar beshinchi tadqiqotda boshqalar tomonidan baholanish haqidagi xabarning metaetik hukmga kutilgan ta’sirini aniqlamagan [11]. Shuning uchun mazkur ish relyativizmning axloqiy ustunligini ham, reputatsion omilning barcha vaziyatlarda sababiy ta’sirini ham isbotlamaydi. Ushbu maqola uchun muhim xulosa — insonning boshqalarga qanday ko‘rinishi bilan uning pozitsiyasining normativ asoslanganligi bir xil o‘lchov emasligidir.

Adelman va hammualliflarning oldindan ro‘yxatdan o‘tkazilgan, 440 ishtirokchili virtual jamoalar tajribasida rad etilishdan keyingi bag‘rikeng munosabat salbiy ruhiy holat va jamoadan chekinish niyatini kamaytirgan. To‘liq qabul qilinishdan keyingi shunchaki toqat qilish munosabati esa kuchsizroq, ammo izchil salbiy natijalar bilan kuzatilgan [12]. Tanlanma ish uslubi bo‘yicha ozchilik maqomi yaratilgan tajribaga tegishli; natijalarni barcha etnik yoki diniy ozchiliklarga bevosita ko‘chirish mumkin emas. Biroq bu farq

bag‘rikenglikni yakuniy tenglik emas, qabul qilishning muayyan darajasi sifatida ham tekshirish kerakligini ko‘rsatadi.

Jamoa hayotiga oid ikkinchi shartli vaziyatda voyaga yetgan a’zoning ma’lum marosimda qatnashmasligi sababli uni umumiy xizmatdan chetlatish talab qilinadi, deb olinadi. Bu yerda madaniy mansublikni saqlash istagi bilan xizmatga teng kirishni ta’minlash farqlanadi. Jamoa marosimni ixtiyoriy davom ettirishi mumkin, lekin a’zoning rad etishini jazolash uchun umumiy resursdan foydalanish qo‘shimcha asos talab qiladi. Model bo‘yicha eng tor yechim marosimni bekor qilish emas, unga majburiy qatnashishni xizmatdan foydalanish shartiga aylantirmaslikdir. Mazkur farqlash guruhni tashqi bosimdan himoya qilish va uning ichki cheklovlarini ajratishga mos keladi [8, 34–48-b.].

Ommaviy muloqotga oid uchinchi shartli vaziyatda san’at asari yoki diniy ta’limotning tanqidi bilan muayyan insonlarga qarshi zo‘ravonlikka undash bir xil “hurmatsizlik” deb baholanadi, deb faraz qilinadi. BMT Inson huquqlari qo‘mitasining 34-son umumiy izohida e’tiqod tizimiga hurmatsizlikni taqiqlovchi qoidalar orqali diniy rahbarlar yoki ta’limotlar tanqidini jazolashga yo‘l qo‘yilmasligi tushuntirilgan [14, 48-band]. Shundan kelib chiqib, qadr-qimmatni himoya qilish g‘oyalarni tanqiddan daxlsiz qilish bilan almashtirilmasligi lozim: himoyaning bevosita subyekti shaxs va uning huquqlaridir.

Adovatga undash masalasida OHCHR taqdim etgan Rabat mezoni kontekst, so‘zlovchining mavqeyi, niyat, mazmun va shakl, tarqalish ko‘lami hamda oqibat ehtimolini, jumladan uning yaqinligini birgalikda baholashga yo‘naltirilgan [15]. Bu mezon har qanday keskin yoki yoqimsiz fikrni avtomatik taqiqlash uchun emas, jinoiy javobgarlik talab qiladigan undashga yuqori chegara qo‘yish uchun ishlab chiqilgan. Oddiy axloqiy tanqid, ta’limiy javob, platforma qoidasi va davlat jazosi bir xil vakolat hamda dalil talabiga ega emas. Mazkur farqlarni saqlash ikki tomonlama chegaraning amaliy mazmunini ochadi.

XULOSA

Madaniy plyuralizm axloqiy hukmdan voz kechishni emas, hukmning asoslari va chegaralarini aniq ko‘rsatishni talab qiladigan vaziyat sifatida talqin qilindi. Tavsifiy

farqlilik, kontekstual tushunish, metaetik relyativizm va normativ bag‘rikenglikni ajratish madaniy mavjudlikdan cheksiz ruxsat chiqarishning oldini oladi. Relyativizmning barcha shakllari me’yorsizlikka teng emas; muammo madaniy mansublik orqali har qanday e’tirozni bekor qilishda yuzaga keladi.

Bag‘rikenglik va qadr-qimmat dialektikasi ularning o‘zaro asoslovchi munosabatida namoyon bo‘ladi: teng maqom farqlilikni himoya qilishni talab etadi, ayni maqomning buzilishi esa aralashmaslikni cheklaydi. Shu bilan birga, qadr-qimmatni himoya qilish insonning o‘z tanlovini yo‘qqa chiqaruvchi asossiz aralashuvga aylansa, u ham o‘z maqsadiga zid keladi. Shuning uchun me’yoriy yechim tazyiq va majburiy birxillashtirishni bir vaqtda cheklashi zarur.

Maqolaning asosiy konseptual natijasi ikki tomonlama normativ chegarani qadr-qimmatga ta’sir, erkin ishtirok va aralashuv mutanosibligini tekshiruvchi uch bosqich bilan birlashtirishdir. Amaliy jihatdan ta’lim hamda jamoaviy qarorlarda manfaatdor tomonlarni eshitish, madaniy nomlar o‘rniga konkret amaliyotni baholash, cheklovning dalil va muqobillarini yozma ko‘rsatish, mustaqil shikoyat hamda qayta ko‘rib chiqish imkonini belgilash tavsiya etiladi. Ushbu tavsiyalarning natijadorligi alohida empirik tekshiruvni talab qiladi.

Yakuniy falsafiy xulosa shundan iboratki, bag‘rikenglikning normativ chegarasi boshqaning farqliligida emas, uning yoki uchinchi shaxsning teng axloqiy maqomi inkor etilishida izlanishi kerak. Qadr-qimmat esa bu chegarani belgilash bilangina qolmay, chegarani belgilayotgan institut va baholovchining o‘zini ham asoslash majburiyatiga bog‘laydi. Ana shu ikki yo‘nalish birligi madaniy xilma-xillikni saqlagan holda axloqiy mas’uliyatni yo‘qotmaslikning mazkur maqolada himoya qilinayotgan shartidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. Paris, 16 November 1995. Article 1, paragraphs 1.2–1.4. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/declaration-principles-tolerance

2. UNESCO. Universal Declaration on Cultural Diversity. Paris, 2 November 2001. Articles 4–5. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/unesco-universal-declaration-cultural-diversity

3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil 30-apreldagi referendumda qabul qilingan yangi tahrir. 19-, 20-, 26-, 33-, 35-moddalar. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. https://lex.uz/docs/-6445145

4. Wong D. B. Natural Moralities: A Defense of Pluralistic Relativism. Oxford: Oxford University Press, 2006. DOI: 10.1093/0195305396.001.0001. https://academic.oup.com/book/6893

5. Forst R. The Limits of Toleration // Constellations. 2004. Vol. 11, No. 3. P. 312–325. DOI: 10.1111/j.1351-0487.2004.00379.x. https://doi.org/10.1111/j.1351-0487.2004.00379.x

6. Kant I. Fundamental Principles of the Metaphysic of Morals / Translated by T. K. Abbott. Asarning ilk nashri: 1785. Section II. Project Gutenberg, eBook No. 5682. Elektron matn. https://www.gutenberg.org/ebooks/5682

7. Mill J. S. On Liberty. Asarning ilk nashri: 1859. Chapters I, IV. Project Gutenberg, eBook No. 34901. Elektron matn. https://www.gutenberg.org/ebooks/34901

8. Kymlicka W. Individual Rights and Collective Rights // Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Oxford University Press, 1996. Chapter 3. P. 34–48. DOI: 10.1093/0198290918.003.0003. https://academic.oup.com/book/4528/chapter/146609671

9. Okin S. M. Is Multiculturalism Bad for Women? // Boston Review. 1 October 1997. Muallifning bahs maqolasi. https://www.bostonreview.net/forum/susan-moller-okin-multiculuralism-bad-women/

10. Parekh B. A Varied Moral World // Boston Review. 1 October 1997. S. M. Okin maqolasiga javob. https://www.bostonreview.net/forum/susan-moller-okin-multiculuralism-bad-women/bhikhu-parekh-varied-moral-world/

11. Moss D., Montealegre A., Bush L. S., Caviola L., Pizarro D. Signaling (in)tolerance: Social evaluation and metaethical relativism and objectivism // Cognition. 2025. Vol. 254. Article 105984. DOI: 10.1016/j.cognition.2024.105984. https://doi.org/10.1016/j.cognition.2024.105984

12. Adelman L., Verkuyten M., Yogeeswaran K. Being tolerated as a minority group member: an experimental study with virtual teams // The Journal of Social Psychology. 2025. Vol. 165, No. 5. P. 624–639. Elektron ilk nashr: 6 May 2024. DOI: 10.1080/00224545.2024.2351036. https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/38709716/

13. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. 2-tab’. Toshkent, 1917. “Axloq” bo‘limi. Lotin yozuvidagi elektron nusxa; elektron qayta nashr sanasi ko‘rsatilmagan. https://ipkmvd.uz/media/pdf/kitoblar/Turkiy_Guliston_Abdulla_Avloniy.pdf

14. United Nations Human Rights Committee. General Comment No. 34. Article 19: Freedoms of opinion and expression. CCPR/C/GC/34. 12 September 2011. Paragraphs 32–35, 48. https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf

15. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). One-pager on “incitement to hatred”: The Rabat threshold test. 2020. Rabat harakatlar rejasining olti omilli mezoni bo‘yicha rasmiy tushuntirish. https://www.ohchr.org/en/documents/tools-and-resources/one-pager-incitement-hatred-rabat-threshold-test